

ÁFRIKA.

(Kiterjedése 29.909,000 □ klm., miből a szigetekre esik 629,000 □ klm.
Lakosok száma 200 millión felül.)

Világhelyzet. A világrészeknek, mint az emberi nem művelődési színhelyének, fontossága nem függ egyedül a saját tagoltságuktól, hanem függ a kiváltságolt területekhez való közelségétől vagy távolságától is. Áfrikát e tekintetben Ázsia félszigetének tekinthetjük. Kis-Ázsiával való összefüggése, Arábiához és déli Európához való közelléte oly előnyökben részesíték, minőkkel Amerika lakói nem dicsekedhettek; ennek köszönhető, hogy legalább éjszaki szélét és keleti partvidékét az ázsiai műveltség közvetlen befolyásolta. E kedvező helyzetnek tulajdonítható pl., hogy egész Áfrikában ismeretes volt a vasérczek olvasztása és feldolgozása. A hol maga a természet is előmozdítá az ember művelődését, ott találjuk a legrégebb művelődés középpontjait: az Ó világrészben ilyen középpont pl. az, mely Mezopotámia ikerfolyórendszerére és a Nilus közt fekszik. S csakugyan Áfrikában is e műveltségi területtől való messzebb fekvéssel együtt a műveltségi viszonyok is egyáltalában kedvezőtlenebbek lesznek; mert a Nilus mellett, a legközelebbi természeti akadályokig, találjuk a legrégebb kultúrát, míg a világrész déli területein a műveltség a legalacsonyabb fokon maradt. Míg a tengerek elválasztó hatását nem sikerült a hajózás által legyőzni, addig Áfrikának az Atlanti oceán partvidékén élő lakossága mintegy a világ szélén vagy legalább is megközelíthetetlen területen lakott. Különben a világrész helyzetének fő előnye az, hogy az Ó világból (habár ügyyel-bajjal), de mégis elérhető volt, s valóban a sötét színű lakosság sorsának megjavítását leginkább ennek köszönhette; nagy hátrányára volt külső természeti elzárkózottsága, mely fokoztatik még nagy belső területek járhatatlansága által; ugyanis ama sivatag öv, melyről később szólunk, Áfrikát két művelődéstörténeti félre osztja, mert az éjszaki partvidék nyitva állott egészen a műveltségnek, a déli rész ellenben inkább magára volt utalva.

Vízszintes tagozat. Afrika fő jellemvonása a megközelíthetlenség. Vízszintes körvonalai nagyon ügyetlen szabásúak, a valódi félszigetek teljesen hiányzanak, sőt még a ki- és beszögellésekben is igen szegény: a Szomali területnek a Gardafui fok felé való előnyomulása (a régiek

Fűszer előfoka) az egyedüli félsziget és a Guineai öböl az egyedüli tenger-rész, a melyet tengeri öbölnek lehetne nevezni és végre a sekély Szirt Áfrikának egyetlen nagyobb partbevágódása. Partjainak hossza csak 27,640 klm., s így 1082 □ klm-tre esik 1 klm-nyi parthossz (Európában már 278 □ klm-re. esik 1 klm. parthossz); Áfrikának tehát az összes világrészek közt a legkedvezőtlenebb vízszintes tagozata van. — Áfrikát a Szezi föld-szoros kivételével, mindenütt tengerek határolják, s habár a két világrész-hez egy föld- és egy tengeri szoros által közeledik, mégis legelzártabb és legelkülönftettebb világrésznek mondható; e tekintetben szigetszerűen alakult.

Éjszaki részének alakját egy trapezbe szoríthatjuk, melyhez csatlakozik az egyenszerű háromszöghöz hasonló déli Afrika, csakhogy a legdélibb rész el van tompúlva. Tegyük egy utat a világrész körül. A Szezi földszorost áthasító csatorna éjszaki részén levő P o r t - S z a i d kikötőből kiindulván, Izmaila csatornai város mellett elhaladva, a csatorna déli végén elérjük Szuez városát s evvel együtt a Vörös tengert. Áfrikának a Vörös tenger melletti partjai magasak, szirtesek s a hajózásra nem alkalmasak, zátonyok, burányszirtok és a tenger sekélyége miatt. E tengerből a kijáratot, Bab-el-Mandebet (a könyek kapuja), Perim angol sziget és A d e n (a keleti Gibraltár) erősség őrzik. Innét a part keleti irányt követ egészen a G a r d a f u i fokig, melytől délkeleti irányban kanyarul a Foktartományig. A Gardafui foktól délre három nevezetesebb öblöt lehet megkülönböztetni, u. m. a Z a n z i b a r i t (vagy Szuahelit), a S z o f a l a i t és a D e l a g o a öblöt. Az egyenlítőig a kikötőkben felette szegény part igen magas; attól délre meg alacsony, posványos, erdős és nagyon egészségtelen, miértis itt a nagyobb városok szigetekre épültek (Mombasz, Zanzibar, Quiloa, Mozambique). Delagoa öböltől délre azonban a hegyes vidék kedvező kikötőkkel bír (Port Natal). E part hosszában folyik az Arábia és India felől jövő tengeri áram, ezzel a Madagaszkártól éjszakra Ausztrália felől jövő áram egyesül, mely nagy sebességgel halad délre a Mozambiquei úton. Afrika déli részén uralkodó veszélyes viharok és hullámtorlódások részben ez áram következményei; az itt levő számos kikötő mind nyitva áll a szeleknek s azért nem biztosak és azonkívül megnehezíti a bejáratot az ú. n. Tűzátony. A H a m i s öböl és a T á b l a öböl a Fok félsziget által választatik el egymástól, melynek végét J ó r e m é n y f o k n a k szokás nevezni, de nem az képezi Afrika legdélibb részét, hanem a Túfok (nevét az iránytű elhajlásától kapta).

A szárazföld nyugati partja innen éjszak-éjszak-nyugat felé húzódik N e g r o fokig s egészben véve alacsony, homokos s kikötőnélküli, úgy hogy ott nincs is európai telep. A Negro foktól a Lopez fokig az A l s ó - G u i n e a i kitágulás partvidéke terjed el, hol szirtes, hol pedig alacsony és posványos erdőkkel váltakozva; e vidék öldöklő lázaival az átellenes Zanzibari partvidékre emlékeztet. A Guineai öböl belső része, a Niger torlata által

Biafra és Benin kisebb öblökre osztatik fel. Az egész partvidék (Biafra öböl-partjainak kivételével, melyek magasak) a Palmasz fokig alacsony és feliszapolt, a folyók torkolatai homokzátonyok által bedugultak s így a bejárás meg van nehezítve. E partvidéken számos kis európai telep van, de nagyobb kereskedelmi város sehol sem fejlődhetett ki. A Foktartomány felől jövő tengeri áram Afrika partjait egész Palmasz fokig mossa, innét azután mint egyenlítői áram Amerika felé veszi útját.

A Pálmák fokától éjsz.-éjszak-nyugat felé fordul partvidék a Zöld fokig sok helyt magasabb s így kedvezőbb, azért több nevezetesebb város alapítására alkalmasnak bizonyult; de már Szenegal torkolatától egészen Marokkóig a partokat zátonyok és a hullámtorlódások megközelíthetlenné teszik.* A Nun foktól éjszakra a Szpartel fokig Afrika éjszaknyugati partvidékének déli része, szaggatott és kedvező (Mogador), mert itt vannak az Atlasz végnyúlványai. Az éjszaki partvidék a 14 klm. széles Gibraltari szorossal kezdődik. E vidék legfontosabb városai: Tanger (Marokko kikötője) és Ceuta (a spanyolok megerősített városa). E partvidék a Bon fokig a tengerből kiálló sziklatömegek miatt veszélyes, és ez csakhamar a tengeri kalózkodás kifejlődését mozdítja elő. E terület mostani birtokosai azonban, a francziák, nagy lendületet adtak a kereskedésnek. Oran, Algir, Philippeville városaik, virágzó városok. E part legkeletibb szakaszában, Blanco és Bon fokok közt, mély öböl van, mely a Földközi tenger közepén igen alkalmas centruma a kereskedésnek (Karthago, most annak romjaihoz közel Tunisz). Keletre következik e világgrész egyedüli nagyobb bevágódása, ebben van a Nagy- és Kis-Szirtöböl (v. Gabeszi és Szidrai öblök), csakhogy a partok e részben is alacsonyak és homokosak, a miért már a régiek is kerülték. Bengazitól Egyptom határaig a partvidék a Barkai felföld által képeztetik, tehát magas; a következő rész, a Nilus deltájának szélei, alacsonyak és posványosak.

Függélyes tagoltság. Afrika függélyes tagozata is egyhangúsága és megközelíthetlensége által tűnik ki. Nincsenek kiterjedtebb lapályai, melyeken nagyobb folyók fejlődhetek volna ki (mint Amerikában és Ázsiában), de nagyobb szabású jól tagolt hegyrendszere sincs; hanem óriási kiterjedésű felföldek és lépcsőzetek jellemzik; ezek mellett a parti lapályok és kisebb mélyedések úgy szólván elenyésznek (Áfrika $\frac{1}{4500}$ -ad részét teszik). Az egész Áfrikát a tengerből kiemelkedett nagy felföldnek tekinthetjük, mely két részre osztható: az éjszaki alacsonyabb és kisebb részre, a mely a déli résztől azon mélyedés által választatik el, melyet a Binue és Sari jelez. E két fokozat közti átmenet azonban nem merev, nem rögtöni. A hegyek helyzete és iránya a szárazföld pontjainak

* A part tiszta fehér homokból áll, mely sok helyen homokbuczkákat alkot, e homokos part a tenger alatt is folytatódik oly annyira, hogy a parti lakosság mérföldekre gyalog gázolhat a tengerben, a végből, hogy a hajótörésekből származott zsákmányt kifogja.

irányával szoros összefüggésben vannak, mert a partok hajlásával párhuzamosan a felföld párkányát képezik és jelentékeny magasságra emelkednek, sőt helyütt heglánclzatokká és hegytömegekké fejlődnek. Afrika déli és keleti része általában magasabb, mint az északi és nyugati. Ha

északról dél felé haladunk, akkor öt, mindinkább emelkedő, fokozaton kell átlépnünk, melyek négy mélyedés által vannak elválasztva, u. m: a Szirt környéki sivatag-felföld (300 m.), a Zahara (460 m.), a Magas Szudan (630 m.), a Dél-eguatoriális vízválasztó (1100 m.) és a Dél-Áfriai felföld

(1200 m. ált. mag.); a mélyedés: a Libiai sivatag mélyedése (Bir Rezam 10 m.), a Czadtó-medence (Tungur mellett legmélyebb 160 m.), a Kongo-medence (480 m.) és Ngami tó medencéje (780 m.). Ha Afrika éjszaki felét tekintjük, azt találjuk, hogy nyugati része ötször alacsonyabb mint keleti, s ha nyugat-keleti irányban haladunk, úgy mélyedések (depressiók) által megszakított s mindinkább emelkedő, teraszfokokra akadunk (Ragg sivatag, Tanneszruft felföld, Abaggar felföld 2500 m., Libyai sivatag és Arab sivatag; a mélyedések; Jgidi buczkák, Vadi Gedem, Nilus völgye). Afrika egyes egyhangú hegyrendszerei, felföldjei és teraszszai arról tanuszkodnak, hogy nagyon korai időszakban emelkedtek ki, azaz a felület a harmadik korszak óta csak egyes kisebb részekben módosult a föld kérgének másodkori emelkedései által. A felföldek fölé emelkedő egyes csúcsok és tömegek elszigeteltsége is régi eredetre mutat; újabb korszakokban a vulkanikus tevékenység is csak kivételes helyekre szorítkozott; de annál hatalmasabbak és kiterjedtebbek az erozió hatásai, valamint a légkör okozta bomlás tünetényei, különösen a világrész éjszaki felében, hol a talaj felületén nagy változásokat vittek véghez.

Atlasz hegyrendszer. Az Afrika északnyugati vidékén elterülő Atlasz hegyrendszer elkülönített emelkedést képez; az egész rendszer heglánczolatokból, felföldek és izolált hegytömegekből áll. Ghir foktól egészen azon hegycsomóig, mely vízválasztót képez a Földközi tenger felé törő Maluja, az Atlanti oceánnak tartó Sebu és Zaharába lefolyó Guir folyók közt, éjszakkeleti irányban vonul a Magas Atlasz, melyben a főlánczot párhuzamosan kísérő melléklánczok vehetők észre; ez a Nun és Blanco fokok közti egész hegyrendszer legnagyobb része 3500 méter magas csúcsokkal, melyek az év legnagyobb részén hóval borítvák. A Maluja forrásától keletre az Atlasz rendszer széles felfölddé alakul, melynek hossz tengelye az egész emelkedés vonulási irányát megtartja. E felföld éjszaki része Algiriai Sivatag plateau név alatt ismeretes és időszakonkint megtelt sóstavaknak (Sott) egész sora által jellemeztetik; éjszaki lejtője szép és termékeny völgyekben bővelkedik, melyek éjszakra nyílnak és kisebb lapályaikkal együtt Tell név alatt ismeretes termékeny övöt képezik. A felföld éjszaki, vagyis a Tell déli határán elvonuló hegysorok hol a tengerparttal párhuzamosan, hol avval függélyesen vonulnak el (valami 25 ily csoportot lehet megkülönböztetni) s közönségesen a marokkoi parti lánczozal (Er Rif) együtt Kis-Atlasz név alatt ismeretesek. A plateau déli határa hatalmas hegysorok által képeztetik, melyek vagy lépcsőzetekben, vagy merevélyesen, vagy pedig lassú, többnyire kopár lejtőkben esnek a Zaharába. E szakasz legdélibb szélét egész sora hasítja a szűk és mély hasadékoknak, melyek közt legismeretesebb a Babesz Zahra («a Zahara kapuja», Rhasszul és Brezina közt). E szakaszban ered az éjszakra tartó Seliff és a Zaharába folyó Dseddi. — Az Atlasz-rendszer e plateauja a keleti végénél (az Ued Mel-

lega forrásánál) több nagy szétágazó hegylánczolatra oszlik, melyek közt a főláncz Tunison keresztül keletre vonul s Bon foknál végződik.

Az Atlasz hegyrendszerétől délre és délkeletre homokos térség terül el, mely a téli esőzések alkalmával becses legelőket szolgáltat. — Afrika éjszaki partvidéke a Nagy Szirttől kezdve kelet felé köves és kopár hegyvidék, melyet a tengerparton szűk, csak részben művelhető, részben pedig homokos terület kísér. A tengerbe messze benyúló Barkai felföld fölötté termékeny talajjal bír, csakhogy az ókor óta mindinkább pusztulásnak indul.

Zahara. E nagy sivatag határai: éjszakon az Atlasz-hegység és a Középtenger partvidéke (csakhogy az Atlaszhoz csatlakozó területet elősivatagnak, vagy mint a francziák mondják «le petit désert»-nek nevezhetjük), nyugaton az Atlanti Oceán, délen (hol legbizonytalanabb és legismeretlenebb) Szudan és keleten a Nilus folyó. Kiterjedése körülbelül 9.160,000 □ klm. [ebből vagy 2.000,000 □ klm. esik sziklás és hegyes vidékre, 1.500,000 □ klm. pusztára és legelőre, 200,000 □ klm. oázisra és művelhető területre; a többi fővényhalom, hammada (éles kődarabokkal fedett sivatag felföld) és szerif térség (apró kavicscsal fedett feltérség).] E sivatag nevét az arabs zahra-tól (síkság) vette, pedig nem mondható teljesen síkságnak, mivel hegységek és felföldek váltakoznak rajta; egyes helyeinek természeti viszonyai is nagyon különbözők. A Zaharának nagyobb része homokkal van borítva, csakhogy a homokrétegek vastagsága nagyon különböző: némely helyeken a homokréteg oly vékony, hogy az alatta levő (homok és mész-) kőzetet meg lehet ismerni; máshol meg a sárga kvarczhomok 50—100 méternyi homokdombokká van fölhalmazva, melyek véghetetlen redőkben a tenger hullámaihoz hasonlítanak. Algirtól délre hosszú hegység vonul a sivatagon keresztül délkeleti irányban, mely egészen a Felső-Egyiptommal szomszédos tartományokig ér és legnagyobb emelkedését az ú. n. Tümo- és Tarsz-hegységekben éri el. A homokrégió legkiterjedtebb a sivatag keleti részében, az ú. n. Libyai sivatagban, hová lehetetlen behatolni a sok homokbuczka miatt; a sivatagnak ezen fele éjszak-nyugaton lassan köves felföldbe a forró és vízben szegény Hammadába megy át, hol a homokkőben vajt völgyek, valamint a lapályokon elszórt kőtuskók és kavics-tömegek egykori rohanó folyókra engednek következtetni. A Zahara nyugati felében az ú. n. Zachelben több hegység van. Az Atlasztól délre mindenekelőtt homokkővidékkel találkozunk, melybe gipszrétegek is vegyültek, tovább dél felé gömbölyűre csiszolt kőtörmelék következik, s ezután lesz csak a homok túlnyomóvá, mely sok helyt a passzátszél által halmokká (Areg) torlódik. A homokban található folyókagylók az egykori édesvíznek világos tanujelei. E szakasz délnyugati része szintén víznélküli homoktérség, csakhogy már gyakoriabbak benne a művelhető területek. Az újabbkori tudósok azon hiedelemben vannak, hogy e sivatag legnagyobbrészt a száraz, vízpárákban szegény levegő-áramok műve, melyek következtében a hajdan termékeny Zahara sivataggá vált.

A sivatag legkietlenebb része az, mely Czadtó és Bilma közt van és Tintuma sivatagnak neveztetik; ezt a sivatag szívének mondhatjuk. A megmérhetetlen távolban kiterjeszkedő fehér homok annyira elkábítja az érzékeket, hogy maguk az itteni sivatag utakat megszokott emberek is gyakran eltévesztik az irányt. A Zahara déli határán először különböző gyepsíkságok tűnnek elő, később egyes magányos bokrok jelennek meg, melyek tovább délre óriási erdőséggé fejlődnek. Ez utóbbi öv a Nilustól majdnem az Atlanti Óceánig vonúl és sok helyt 200—250 kilométernyi széles.

A Zahara lakhatósága az ú. n. oázisokra szorítkozik; ezek a homoktenger által környezett medenczeszerű mélyedések, melyekben a lakók a források és kutak vizével felette lelkiismeretesen gazdálkodnak. A medenczét környező párkány sokszor oly meredek, hogy rajta a tevék alig tudnak felkapaszkodni; az oázok nagyságra és termékenységre nézve nagyon különbözők s ósidőtől fogva feljök vezetnek a karavan-utak. Fő növényök a datolyapálma, melynek árnyában narancs, granát és barackfák díszlenek; a fák közti részek gabona- és gyapotdűlőket képeznek, s hogy egy talpalatnyi termékeny talaj se veszszen kárba, a lakosság házai a sivatagba építvék.

A Zahara bele csik az éjszakkéleti paszszátöv medrébe s azért a világ legesőtelenebb vidékei közé tartozik, mert még a közeli tengerek felől jövő légáramok is vagy hegységek által tartóztatnak fel, vagy pedig melegebb tájak felé tartván, telítési pontjuktól mindinkább távolodnak. Az oxidáczió oly csekély, hogy a vasfegyverek és eszközök nem rozsdásodnak, a hullák mumiákká száradnak, a hús nem rothad, hanem összeszárad stb. A sivatag azonban nem mondható teljesen esőnélkülinek, mert hol hegyek vannak, ott ép úgy esik, mint másutt, sőt majdnem minden részében szokott esni, csak hogy nagyon ritkán, de az esők néha nagyon hevesek. Ásáskor a felület közelében oly helyeken, hol a homok alatt agyagrétegek vannak, melyek a vizet takarékosan összetartják, vagy pedig a mélyedésekben majdnem mindenütt lehet vizet találni, sőt az Algiri Zaharában a mesterséges kutak jelentékeny vízmennyiséget nyújtanak. A kvarccsal bőven elegyült homokkőnek rendkívüli elterjedése, mely szétmálláskor nem alkot termékeny talajt, hanem csak durvább és finomabb homokot, igen megnehezíti a növények meghonosítását; csak ott, hol a kvarcz mellett mészkő és gipsz is előfordúl, lehet kedvező körülmények közt, a növények életének megfelelő talajra akadni. — A Zahara egyes kisebb részeit a földfejlődés közelebb eső korszakaiban víz borítá, innét származnak ama számos sórétegek, melyek a legrégebb idő óta kiaknáztatnak és fontos kereskedelmi cikket képeznek a sivatag déli részein levő népes vidék felé, hol a só egészen hiányzik. A sivatagot jellemzik a forró napok és hideg éjjelek, melyeken még a jégképződés sem tartozik a ritkaságok közé, de másként egészséges, mert a ragályos betegségek (pl. kolera) ellen áthatolhatatlan gátnak mutatkozik. Egykoron a Zaharában való utazás sokkal több nehézséggel járt mint most,

mert a tevének, mint igavonó állatnak behozatala (Berberia) csak időszámításunk elejére esik, ez oly újításnak mondható, mint nálunk a vasutak építése.

A legfontosabb karavánutak: 1. Magadorból (Marokkói kikötőváros) és Tafiletből valamint ettől délkeletre levő Tuat menti oázisokból — Timbuktu felé vezető út (Niger m.); ez az összes utak közt a legveszélyesebb, melyen 1805-ben 2000 emberből és 1800 tevéből álló karaván tönkre ment, mert egyik közbeeső állomáson hiányzott a víz. 2. Fezzanból (az oázisok legnagyobbika, vagy inkább egész oázis rendszere) a sivatag utak legfontosbika, egyenesen délre vezet, a Ráktérítő alatt 1000 m. magas hegységen (Tümo hegy.) keresztül Bilába s innét a Czadó környékére. 3. Murszúból egy másik út viszen, az előbbitől nyugatra, az Aszben hegységen keresztül, Agadeszbe. 4. A Mekkába zarándoklók útja Augilán és Sziván keresztül megy. 5. Timbuktuból Agadeszbe és 6. Gadameszből Tuatba is vezet út.

A Szudani felföldöv. A nagy sivatag déli határán, az Atlanti oceántól egészen az Abesszíniai felföldig mintegy 4600 klm. hosszúságban a világrészen keresztül elvonuló területet Szudannak (feketék földjének) nevezzük, melyet a Czadó medenczéjének mélyedése két részre oszt. Déli határául tekinthető egyrészt a Guineai öböl, másrészt a Binue folyó mélyedésétől a Sari folyó középső szakaszáig és végre a Gazella folyótól az Anzeba folyó középső részéig tartó alacsonyabb területek. A nyugati rész, más néven Magas Szudan a Szenegambiai lapályból meglehetősen magas hegységgé emelkedik, mely azonban még kevésbé ismeretes, itt erednek a Szenegal, a Gambia és a Niger folyók. E hegység és az 1000 m. magas Kong-hegység közti összeköttetést az egyes hegyekkel ellátott felföld eszközli. Ezen egész emelkedés éjszakai lejtői menedékesek, míg a déliek a mintegy 70—100 klmnyi széles alacsony partvidéken merevélyesen szakadnak meg, csupán Sziera Leona partvidékén érnek az egyes előhegyek egészen a tenger partjáig. Ez alacsony és nagy forróság és rendkívüli nedvesség befolyása alatt álló partvidéken buja növényzet díszlik, őserdeiben és megmérhetetlen füves pusztáin az állatok óriásai barangolnak, sőt a talaj még ásványokban is gazdag; de égalja az európaiakra nézve, kik kereskedés céljából fölkeresik, nagyon egészségtelen. A Nigertől keletre egészen a Czadó környékeig felföldek emelkednek, melyek a Nigernek és ennek legnagyobb mellékfolyójának, a Binuenak, folyamkörnyékét a középső Szudan e legalacsonyabb mélyedésétől elválasztják.

A Keleti vagy Egyiptomi Szudan ellentétben az előbbinivel (melyen trópusi erdők és művelhető területek váltakoznak) pusztai jellegű. A vidék ismét emelkedik Vadai és Darfor területeken egész 1000 méterig; ez utóbbi terület hegyes vidékének keleti és déli része már a Nilus vízkörnyékéhez tartozik; folyóinak egy része azonban csak az esős időszakban éri el

a Bár el Arabot, a F. Nilus egyik mellékfolyóját. A Fehér Nilus mindkét partján fekvő Kordofan nyugati és Szennaar keleti része egyhangú síkság, mely oly lapos, hogy a folyók (különösen ott, hol a Bár el Abiad számos mellékfolyóval bővül) kiterjedt posványokká szélesednek; e síkság keleten az Abessziniai felföld felé emelkedik.

A Közép- és Délafrikai Felföld. Afrika déli háromszög alakját sokkal magasabb felföld borítja, mint az éjszakit. E világrész déli legmagasabbra emelkedő párkányától éjszakra két nagyobb (viszonlagosan tekintve) mélyedést különböztethetünk meg, melyek egykoron beltengerek lehettek; az egyik a Ngamitó és a Nagy-Sóserpenyő medenczéje, a másik a Kongo középső folyásának nagy medenczéje. E mélyedések három hatalmas duzzadás által véttetnek körül és választatnak el egymástól, s alkotják a Foktarto mányt és általában határolják Déli Afrikát, továbbá a Középső, az egyenlítőből délre, és végre az Éjszaki, az egyenlítőből éjszakra elterülő emelkedést. Ez utóbbi kettő vízválasztót is képez egyrészt az Atlanti és az Indiai oceán közt, másrészt az Atlanti oceán és a lefolyás nélküli Czadtó közt; azonkívül e kettő a Kongo medenczétől keletre hatalmas Keleti felföldd é egyesül, melynek éjszaki folytatásául a Habesi felföldet tekinthetjük.

A) A Délafrikai Felföld magában foglalja a Kalahari sivatagot, a Nagy Namaquaföldet, a Boer köztársaságot, a Zuluk földjét és a britek Délafrikai gyarmatait. Az Orániai* folyó torkolatától Déli Afrika körül mindenek előtt keskeny és alacsony partszegélyt kell megkülönböztetnünk, melyből befelé menve három párkányhegységet kell átlépnünk; ezek ugyanannyi terraszt szegélyeznek be és a tenger felől lépcsőzetesen emelkednek. A legalsó (első) terrasz egészséges vidék, nagyrészt termékeny, de vannak köves és vízszegény pusztái is. Ezen első lépcsőzetre csak szűk hasadékok (kloof) vezetnek. A második terrasz párkányát két párhuzamos, nyugatról keletre vonuló hegyláncz képezi, melyek közt mintegy 60 klmnyi széles terület van, mintegy a második lépcsőzet előterrasza. A belső (éjszaki) párkányt Zwarté (fekete) hegyeknek szokás nevezni; magasságuk 1600 m.; ezen párkányon is csak nehezen lehet feljutni a mély, szűk és kavicsos hasadékokon, melyeken a kocsik vontatására 10 és több pár ökröt kell befogni. A párkány átlépésével elérjük e második terraszt, melynek neve Nagy-Karroo (olv. karrú = kemény); kiterjedése pedig mintegy 80,000 □ klm. (nyugoton 1100 m., keleten 850 m. általános közép magassággal). A Nagy-Karroo vörhenyes homokkal kevert agyagból álló talaja, a száraz időszakban, égetett agyag keménységű, s ekkor sivataghoz hasonlít; az esős időszakban azonban virág- és fűtengerré változik, s ilyenkor a gyarmatosok nyájaikkal a hegyekről leszállnak, sőt az antilopok egész nyájai is felkeresik e mezőket, melyek

* A folyó az Orániai uralkodóháztól vette nevét.

után a nagy ragadozók is ide sompolyognak. Megint új hatalmas párkány-hegység vonul (mely, mint az előbbiek, délfelé merevélyes), és itt elérjük a harmadik terraszt, a tulajdonképeni felföldet. E párkányhegység különböző nevek alatt ismeretes: nyugoton Roggeveld* hegységnek, középen Niueveld (niewe = neue = új) hegyeknek, keleten pedig Hóhegységnek neveztetik, ez utóbbinak legérdekesebb csúcsa a 2600 m. magas Kompaszhegy, mely csomópontot képez, honnét a hegység egyik ága keletre a tengerpartig húzódik, a másik ága északkeleti vonulásában összeforr a Kahlana-(sárkány)-hegységgel. Ez utóbbi, éjszaki vonulásában, egészen a Baktérítógig válaszfalat képez a part és a belső felföld közt. Habár ezen hegység lejtői is, hasadécai is az előbbeni hegységekéihez hasonlítanak, de magasságuk jóval nagyobb (Calkin Peak pl. 3157 m.). Bármily nehezen lehet rajta áthatolni, mégis alkalmas itt a közlekedés, mert míg délről három, itt csak egy hegylánczon kell átlépni. A Sárkány hegység éjszaki része (Zoutpan-hegyek) azonban megint több fokozatban bocsátkozik a szélesebb parti síkságra. — A Délafrikai felföldnek a Limpopo és a Zambezi völgyei közt elterülő parti szegélye nem oly magas, sem pedig nem oly merevélyes, mint a déli párkány. — A Dél- és Középfrikai felföld Északkeleti határául a Zambezi tekinthető, míg északnyugoton a Kumene völgye az. Ez utóbbitól délre a nyugati partvidék párkánya egész Orániai folyó torkolatáig hasonlít a déli párkányhoz. Az így határolt pusztai jellegű Délafrikai felföld egyhangúságát csak egyes táblaszerű hegyek szakítják félbe, melyek körülbelül 300 mnyire emelkednek a felföld fölé, alulról tekintve, gúlákhoz hasonlítanak, de fent laposak s néhány kilométer kiterjedésűek, lejtők legurult, nagy homokkő-tuskókkal fedvők; mindegyikök természetes erődnek tekinthető. A felföld legnagyobb mélyedéseit a Sóserpenyő (750 m.) és a Ngamitó (900 m.) jelölik. Legterméketlenebb a nyugati felében levő Kalaharisivatag, melynek azonban csak kis része nevezhető homoksisivatagnak; a legnagyobb rész sajátossága az évszakok szerint változik s több helyen gazdag állatokban és növényekben.

B) A Középfrikai Felföld; ennek előbb a Nyugati szegélyét, ezután az egyenlítőnél délre és éjszakra elterülő vízválasztóját, továbbá e kettő által körülzárolt Kongomedenczét és végre, az egész felföld keleti párkányát és annak éjszaki folytatását fogjuk tárgyalni.

a) A nyugati partszegély, a Kumene torkolatától egészen a Guineai öböl belső szögletében merevélyesen emelkedő Camerun hegységig, a mennyire ismerjük, nagyjában majdneu szabályosnak mondható. Három fokozatát különböztethetjük meg, melyeknek szélessége változik

* E hegység lejtőit magas fű fűdi, mely a száraz időszakban megsárgul és kiterjedt rozsmezőhöz hasonlít, melynek fűszálaival a szél játszik (Roggefeld=rozsmező).

ugyan, de úgy egymás közt, mint az alacsony partvidékkel majdnem párhuzamosan vonulnak el éjszakraól délre. Az egész Délafrikai felföldnek e nyugati párkányát csupán folyók török keresztül.

b) A Délaequatorialis vízválasztó 1500—2000 m. magasságú felföld gyanánt nyugatról keletre vonul; éjszakra a Kongo, délen pedig a Zambezi felé (melyek közt vízválasztót képez) lassan lejtősödik. Keleti részében e felföld mindinkább hegység jelleget ölt, mint pl. a Bangvelotó déli részén, hol a Lokinga v. Babisza hegység mintegy 2200 m. magas. E hegység éjszaki része éjszakkeletre fordul és Loangva (v. Aruangva) forrásánál (a Zambezi mellékvize) a keleti párkány déli ágaival találkozik.

c) Az Éjszakaequatorialis vízválasztó legkevesébe ismeretes. E felföld, mely vízválasztót képez a Kongo, a Nilus, a Czadtó s részben a Niger közt, nyugati párkányául a Guineai öböl belsejénél emelkedő Camerun hegység tekinthető, melynek egyes csúcsai 4000 méternyire (Mongo ma Loba) emelkednek. E hegység tulajdonképen több kialudt vulkán csoportját képezi. Ettől keletre elvonuló térség még egészen ismeretlen, de mérsékelt felföldnek (800—1000 m.) tekinthetjük, melynek füves és erdős területeire még nem sikerült behatolni.

d) A Kongomedence köröskörül e világrész fővízválasztói által környezetik, s a mennyiben ismerjük (Stanleynek a Kongon való utazásából) kevésé redőzött feltérseget látszik képezni, mely sűrű erdőkkel és az esős időszakban helyenkint posványokkal van fedve.

e) A Középafrikai felföld keleti párkányemelkedése. Ez a Zambezi völgyétől egészen a Barka (a Vörös tergerbe ömlik) torkolatáig mintegy 3800 klmnyi hosszúságban terjedő és erősen tagolt emelkedés a Középafrikai felföld keleti magas szegélyének tekinthető, melyben e világrész legmagasabb emelkedéseit találjuk. Az emelkedés keleti része a tengerparttal többé-kevésé párhuzamos lépcsőzetekben emelkedik; a különböző szélességű lépcsőzetek párkányait elszigetelt hegy-sorok képezik, melyeken a folyók vízeséseket képezve a tenger felé sietnek. Legismeretesebb a Rufidzsi folyó, melynek mentében Bagamajoból (Zanzibar sziget átellenében) 1700 m. magas hágókon lehet a felföldre jutni. Éjszaki részében találjuk e világrész legmagasabb tömegeit a Kili-mandzsárót (5700 m.) és a Kéniát (5500 m.); melyekről, mint az Alpokban, hatalmas lavínák dörögnek le, a miért a lakosok kerülnek; az előbbeni kialudt tűzhányó. Kéniától éjszakra az emelkedés szétágazni látszik. Egyik ága éjszakkeleti irányban való vonulásában a kevésé ismeretes Szomali felföldnek párkányát képezi, a másik ág pedig Habes felé csap és vízválasztóul szolgál a Nilus és a keleti parti folyók közt, melyeknek legfontosabbika a hajózható Juba. — Nyugaton a Keletafrikai felföld a Bangvelotó déli és keleti, és a Njaszszató nyugati partjai közt, összefügg a Délaequatorialis vízválasztóval, honnét tetemes magasságban s

viszonlagosan igen gazdag tagozatban éjszakra tart; Ukerewe és Muta-Nzige közt pedig eléri a legnagyobb emelkedését (Gambaragara 4000 m.). Ez emelkedés nyugaton fokozatosan ereszkedik a Kongo medenczéjébe. A Tanganyika, Muta-Nzige és Mvutan tavaktól éjszaknyugatra az Éjszaka-equatorialis vízvázalattal látszik összefüggni, mely szakaszában Ülle (a Kongo jobboldali mellékvíze) és Nilus közt képezne keskeny vízvázalattot. — Éjszakra a felföld alacsony (600 m.) pusztai jellegű feltértségbe megy át, mely szakaszban nyugati széle a határt képezi a Nilus ama posványos vidéke felé, mely Lado városnál kezdődik és Szobat (a Nilus jobboldali mellékfolyója) torkolatánál végződik.

Hábesi felföld. Ez a világrész leghatalmasabb, ha nem is legkiterjedtebb emelkedése (körülb. 220,000 □ klm.) Déli része az úgynevezett Kaffa vidék (a kávé hazája) még kevésbé ismeretes, de a közeli magas felföld legmagasabb lépcsőzetét képezi, melynek éjszaki részéből kelet felé egy hegylánc kiágazik. Ez a hegylánc Soa vidéken hirtelen éjszakra fordul s mint éjszakedéli párkányhegység a Barka-Anzeba völgyéig tart és a keleti alacsony, sivatag és pusztai jellegű parti lapályból (Szamcharának hívják) merevélyesen emelkedik ki. Ez emelkedés gerincz magassága 3000 méternél nagyobb, mert a rajta vezető hágók (pl. V anducs hágó 3300 m.) is eléri e magasságot. Habes belsejében füves, de erdőnélküli 2200 méternyi síkok terülnek el, melyek keletről nyugatra és a középpontból éjszakra és délre lejtősdőnek. E felföldeken egyes magányos, nehezen megmászható s azért a népnek természetes várakul szolgáló, hegyek emelkednek. A legnagyobb emelkedések nincsenek a keleti párkányon, hanem Tigré vidék déli részén, hol több csúcs 4000 mnél is magasabbra tör, ilyen pl. a 4620 mnyi Dasan. A belső felsík nyugati részében van az 1860 mnyi magasban levő Czاناتó, melyben az Abai vagy Bár el Aszrek (Kék Nilus) voszi eredetét. A felföld nyugati része két-három lépcsőzetben bocsátkozik a Szenaar síkjára. A felsíkokon és lépcsőzeteken, mély völgyekben, hatalmas folyók rohannak lefelé, melyek az egész felföldet minden irányban beágnak. A felföld nyugati és éjszaknyugati alapját áthatolhatatlan, posványos forró és egészségtelen óserdők (Kuolla) körítik, melyekből gyorsan felemelkedhetünk áthaladva a kulturnövények vidékein, egész a pusztai jellegű felföldre, s így aránylag csekély területen a föld majdnem összes talaj-, növény-, állat- és élelviszonyait összetömörülve találjuk.

Nubia és Egyiptom emelkedései. Afrikának Habestól éjszakra elterülő sívár és hasogatott felföldjét Nubiainak nevezhetjük, mely a Nilus keresztvölgye által két részre osztatik. A felföld keleti részében, Barka völgyénél kezdődő és éjszakra egész Mokattam (melyen Kairo váracska áll) és Szueztől nyugatra emelkedő Gebel Attakah dombokig tartó szaggatott és számos völgy által megszakított hegyvidék húzódik, mely a Vörös tenger felé hirtelen, a Nilos felé pedig menedékesen ereszkedik, míg a folyó közvetlen partjai meredek sziklákban szakadnak meg. Ezt a Rábia fel-

sík sivatagnak is szokás nevezni; számos nyílása és völgye megkönnyíté a Vörös tengerrel való közlekedést; a Nilus és a tengerparti városok is ily nyílások irányába esnek.

A Nilustól nyugatra eső emelkedés Libiai felsík sivatagnak neveztetik és a Nilus völgyéből meredekül emelkedik, nyugatra pedig lassan átmegey a Zahara azon mélyedésébe, melyben az egyiptomi oázis sor elterül. Alsó-Egyiptomban ez emelkedés alig éri el a 200 métert és nyugatra csap, hogy a Barkai felfölddel egyesüljön. Valamint a Nilos keleti úgy annak nyugati partján levő emelkedésben is nyílások vannak; csakhogy míg amannak nyílásai a folyó és a tenger közti közlekedés javára szolgálnak, úgy emezek a folyton előnyomuló sivatag homokjának nyílt kapuiúl tekinthetők.

Folyók és tavak. Afrikában jelentékeny folyók és nagy kiterjedésű tavak vannak; csakhogy a folyók, mint közlekedési eszközök, a lehető legalacsonyabb fokon állanak. Nincs is világrész, melyben az óslakosság oly annyira járatlan volna a hajózásban mint az afrikaiak; valamely másodrangu folyó Afrika déli részeiben az ellenséges becsapások ellen már elegendő védelmet nyújt. A csapadék kedvezőtlen elosztásánál fogva e világrész nagy részében teljesen hiányzanak a nagyobb és mindig elég vízzel bővelkedő folyórendszerek. A trópusi esők közvetetlen befolyása alatt az afrikai folyók vízének állása nagyon változó s az ebből keletkezett hajózási akadályok fokoztatnak még a plateauokon levő folyórohanások és esések által. Afrika belsejének feltárásánál a folyók középső és felső szakaszaiban az esések, az alsóban pedig homok- és iszapátányok legyőzhetetlen nehézségkül bizonyítottak. Sok folyó meg el sem éri a tengert, hanem a forró sivatagok és belső tómedenczék elnyelik. Ezeknél fogva Afrika örökké elzárt jellegű fog maradni.

Afrikának nemcsak leghosszabb (6360 klm.) de történetileg legfontosabb és a világ egyik legnevezetesebb folyója a

Nilus, melynek eredetét századokon át hiába keresték, mígnem a legújabb időben sikerült azt az egyenlítő alatt fekvő két nagy tóban felfedezni. E tavak az ott uralkodó majdnem 10 havi esőzéseknek gyűjtőmedenczéi, melyek lehetővé teszik azt, hogy a folyó napsütötte sivatagokon keresztül, hosszú útjában még vízbősséggel éri el a Földközi tengert. Az aequator felől jövő Fehér-Nilus (Bár-el Abiad), a Kék-Nilus (Bár-el Aszrak) által, a Habesi felföld nedvességét is felveszi, mely utóbbi a Czanatóban ered; de ez csak esős időszakban (junius—szeptember) jelentékeny, akkor azonban az Atbarával (felső szakaszban Takaczénak hívják) együtt okozza azon termékenyítő áradásokat, melyeknek Egyiptom ósrégi műveltségét s részben termő talaját köszönheti.

A Nilus forrástavak keletije a 80.000 □ klmnyi Ukerewe (v. Victoria Nyansza), melyből a Nilus két ágban jó ki; ez ágak azonban csakhamar egyesülnek; az így keletkezett folyó az éjsz.-nyugati keskeny és köves folyásában több esést képez és beleszakad a 4800 □ klm. Mvutantóba

(Albert Nyansza). Kiérvén a tóból eleinte hegyek közt nagy eséssel éjszakra halad, később azonban széles és nyílt posványos térségre jut, melyen sűrű nádasok közt hömpölyög. Itt veszi fel balról a nyugat felől jövő, számos mellékvízzel bővült *Bár el A r a b* folyót, melynek alsó részét szintén óriási posványerdők környezik. Az előbbeni mellékfolyó torkolatától keletre, a Nilus jobbról még felveszi a vízben gazdag *S z o b a t* folyót, honnét hullámos partok közt éjszakra tart; további útjában jobbról felveszi a *K é k - N i l u s t* (Chartumnál) és az *A t b a r á t* (Berber fölött, honnét fontos karaván-út vezet a Vörös-tengernél levő Szuakin városig). Az így bővült Nilus nagy *S* alakban átfolyik a *N u b i a i* köves feltérségen (mely a világ egyik legforróbb vidéke), hol sok helyt, mély medret és magának, és több folyamrohanás után alsó folyásába lép. A Nilus folyásának alsó része, kopasz, fалszérűleg szakadó, sivar feltérség által képezett szűk, de nagyon termékeny völgy közepén van; e falak a folyó torkolata felé meglapúlnak helyt engedve ama nagy lapálynak, mely, mintegy a folyó adománya, évezredek óta rakódik le termékeny iszapjából. A folyó torkolatának teljesen sík lapálya számos ág és csatorna által hasítottik, melyek közt a keletre fekvők mindinkább eliszaposodnak. A folyó két fő ága (a Rosettai és a Damiettai; az Alexandria felé vezető Mahmudieh csatorna kiszárittatott) viszi a Nilus vizének legnagyobb részét a Közép-tengerbe. A deltában az eredeti kőtalaj valami 10 m. mélységben van, e felett nyugszik a zsíros és sötét Nilusiszap. A homokos delta partjait egész sora a sós lagunáknak övezi, melyek közt legfontosabb a *M e n z á l é i t ó*.

A Nilusnak alsó szakaszában szabályosan ismétlődő kiöntései június közepén kezdődnek, 14 nappal később egész Egyiptomban érezhetők és szeptember végén tetőpontjukat érik el; ilyenkor az egyes városok és falvak, mint egy nagy tengernek szigetei emelkednek ki a sárga vízárból. A termékeny Egyiptom, — Nilus nélkül, — sivatag lenne; míg az így kiáradó víz pormezeit évről évre édes vizű tengerré s később virágkertté változtatja.

A Zahara éjszaki szegélyének folyói csak időszakonként bírnak jelentékenyebb vízzel: a téli esők sokszor nagyobb sebes folyókat szülnek, melyek magukkal sziklákat, törmelékeket ragadnak és időnként folytatában, az év nagyobb részében szárazan maradó medreket (vadi) vájtak a talajba. Legnagyobb a

V a d - D r a a, mely az Atlaszban eredvén előbb délre utóbb nyugatra fordul. Középső völgye igen termékeny, hol azonban a folyó vize a talaj által felszívatik; csak egyszer és pedig a nagy hóolvadáskor éri el az Atlanti oczeánt.

A *S z e n e g a l*, számos esésben hagyja el nyugati Szudan legnyugatibb hegységének éjszaki lejtőit, hol nagy lapályba ér, melynek éjszaki része sivatag, a déli pedig termékeny róna; torkolatánál e folyó is több ágra szakad. Juniustól—szeptemberig nagy áradásokat okoz; miután a tengeri dagály messzire érezhető benne, körülbelül 210 klmnyire még a tengeri hajók is járnak rajta.

A Gambia és Rio Grande ugyanazon hegység nyugati részében erednek. Torkolataik környékét sűrű erdők borítják, melyek azonban az európaiakra nézve nagyon egészségtelenek.

A Niger (felső szakaszában Dsolibának, az alsóban pedig Kuáranak hívják) ugyanazon hegységben ered, mint az előbbi három folyó és pedig a Palmasz foktól csak valami 350 klméternyire. Felső folyásában vízben nagyon gazdag és nagy ívalakban éjszakra folyik, hol a környék lakosságának fontos közlekedési eszközeül szolgál. Miután a Deb o tavon keresztül ment eléri legéjszakibb pontját, honnét keletre és később délre fordul. Ez utóbbi szakaszában sokat veszített vizéből, ugyancsak itt a hajózás a sok vízesés miatt lehetetlen. Alsó folyásában miután a K o n g o h e g y s é g keleti nyúlványain vadregényes völgyet képezett szélesebb és vízben dúsabb lesz. Itt veszi fel a keletről jövő hatalmas és hajózható B i n u e (Csadda) folyót, mely Afrika szívéből jó. A Niger torkolata számos, sekély ág által szeldelt óriási deltát képez, melynek őserdei az esős időszakban el vannak árasztva és az európaiakra halált hozó kigőzölgéseket lehelnek, mindazáltal a főágak torkainál néhány fontos kereskedelmi állomás van.

A C z a d t ó sekély és posványos mélyedésekkel környezett tómedenczét képez, melybe több folyó ömlik; ezek közt legnevezetesebb a mellékvizekben gazdag S a r i (délekeletről jó), melynek deltája sűrű erdőkkel van környezve. A száraz időszakban a tó, nádasokkal benőtt óriási posványhoz hasonlít, melynek partjain Afrika állatóriásai tanyáznak. Az esős időszak, bizonyos időre, megtölti a mélyedéseket, s a tó kiáradván, elhagyja partjait. Legnagyobb vízállásakor a víznek egy része a szűk és termékeny B á r e l G a z a l (össze nem tévesztendő a Nilus hn. mellékfolyójával) völgyön át északkeletre folyik le a még eddig ki nem kutatott mélyedés felé.

A vízpus G á b u n és az O g o v a i parti folyók.

A K o n g o (v. Zaire) a vízbőségre nézve a világ harmadik folyója, legújabb időkig csak a torkolatát ismertük; de Livingstone és Cameron utazásai-, teljesen pedig a bátor amerikai Stanley kutatásaiból már ismerjük a Kongo egész folyását,* mely daczára számos esésének hivatva van Afrika belsejét feltárni. Ered a Délafrikai medenczeszerű felföldön (körülbelül a déli sz. 10° alatt), több tómedenczét képez és L u a l u b a név alatt éjszakra az egyenlítőn túlra tart, hol északkelet felől még nagyobb folyót vesz fel, ezután nagy ívben nyugatra és délnyugatra fordul s Kongo név alatt az Atlanti oceánba szakad. Éjszokról és délről számos mellékfolyót vesz föl; sőt a T a n g a n y i k a tó is (magasabb vízállásakor) bővíti vizét a L u k u g a által. A Kongo vízbőségét azon tropikus esőknek köszöni, melyek rövid megszakítással, szeptembertől júliusig tartanak. Környéke mindenemű természeti kincsekben bővelkedik, s ezért Áfriai Indiának is nevez-

* Az első esésig Magyar László is előhatolt 1848-ban, tovább azonban nem sikerült előhatolnia, mert babonás kísérői elhagyták.

hetnők. Sárgászöld víztömege és úszó bambusztömegek által sok kilométerre a tengerben is felismerhető.

O r a n i a i folyó (vagy **Garib** = a zúgó) két forrásfolyó a **N u - G a r i b** és **K a i - G a r i b** vagy **V a a l** egyesüléséből támad a **Kathlamda**-hegység nyugati lejtőin, honnét nyugatra folyik sivár felföldön; csak esős időben bővízi. Torkolata széles, de sekély s mindinkább eliszaposodik.

A **Z a m b e z i**, az Indiai oceánba ömlő folyók közt a legjelentékenyebb; ered a Középfrikai felföld nyugati részén **L i b a** név alatt, honnét hatalmas ívekben keletre tart ósvadon területen, hol elefántok, bivalyok, rinocérok, stb. tanyáznak. Legdélibb pontjához közel vannak a 130 méter magas **Victoria** esései. További folyása sziklás mederbe van szorítva és őserdőkkel borított deltája felett több kisebb vízesést képez. Sok mellékvíze közt legérdekesebb a **N j a s z s z a** tóból jövő **S i r e**.

Ettől délre van a **L i m p o p o** (**Krokodil**) folyó és éjszakra a **R u f i d s i**, **J u b a** stb. mind kevésbé ismert parti folyók.

A **Vörös tengerbe** szakadó folyók közt megemlíthetjük a **Habesi** felföld éjszaki lejtőin eredő és **Szuakimtól** délre torkolló **B a r k a** folyót **A n z e b a** jobb mellékfolyóval.

É g a l j i v i s z o n y o k. Egy pillantás a térképre arról győz meg bennünket, hogy Afrika $\frac{4}{5}$ -öde a forró övbe esik. Már e körülmény mutatja, hogy ez a legforróbb világrész, pedig a forróságot még a tengerrel való csekély érintkezés, a nedvesség aránytalan felosztása és a kopár területeknek erős melegkísúgárzása is fokozza. Afrika a szélsőségek felé hajló szárazföldi égaljjal bir. Nappal nagy a forróság (50° C.), az éjjel meg igen hűvös; a legnagyobb szárazságot esőzések követik, a soká tartó szélcsendet rettenetes viharok váltják fel. A legnagyobb forróság azonban nem az aequator alatt, hanem attól éjszakra és délre van. E körülmény szorosán összefügg a tropikus esők elosztásával. Afrika az éjsz. szélesség 17-ik fokától a déli szél. 20° -ig a tropikus esők régiója. Ezek a nap legmagasabb állását követve az esztendőt száraz és esős időszakra osztják: éjszakon az esős időszak nyárra, délen pedig télre esik; az esőidőszak tartama az egyenlítő felé hosszabbodik. E terület mindkét oldalán, mely azonban az alacsony tenger- és folyópartokon nagyon egészségtelen, van a két esőben szegény öv: éjszakon a **Zahara** vidéke, melyhez égalji szempontból még **Nubiát** is sorozzuk; délen a **Kalahari** sivatag környéke. Mind a kettő az alsó passzátok övében van. E két övhöz a világrész két szélén két új öv csatlakozik, melyekben a téli esők a túlnyomók; éjszakon az **Atlaszhegység** vidéke, délen a **Foktartomány** és környéke (ellen passzátok). A helyi viszonyok azonban itt-ott módosítják, gyengítik az esőzési viszonyokat, így pl. **Szenegambiában** és **Guineában** átmenetek közvetítik a két évszakot; a **Czadtó** környékén pedig majdnem minden hónapban esik; a **Zaharának** magasabban fekvő hegyvidékei hűsebbek és nedvesebbek, míg az alacsonyabb helyeken rendkívüli a forróság. **Murszukban** 56° C. nem tartozik a ritkaságok közé, ugyanott a hőmérő

—7°-ra is alá száll, sok helyen a homok oly forró, hogy a tojás megfől benne stb. Általában az afrikai hőség már példabeszéddé vált.

Afrikában a szabályos és időszaki (periodikus) szelek az uralkodók. Keleti széle a Monszumok vidékére esik. A partokon tengeri és szárazföldi szelek fúnak. A Szamum vagy Harmattan (Guinea éjszaki részén) Samszin (Egyiptomban) név alatt azon forró és fojtó szél ismeretes, mely a Zaharában keletkezik, a sivatag homokját felkavarja, a kutakat kiszáritja és különösen a karavánokra veszélyes. A Harmattant Szenegambiában azonban joggal légtisztítónak is tartják.

Az afrikai hegységek (aránylag alacsony voltak és forróövi fekvésük miatt) csak kevés helyen emelkednek az örökös hó határába: a Kilimandzsáron az örökös hó 5000 m., a habesi Rasz-Dasanon pedig 4300 méter magasságban található.

Termények. A klimatikus viszonyoknak megfelelőleg alakul a szerves élet. A sivatagok homoktérsegein általában sem növények, sem állatok nem találhatók; csak is a csapadékok vidéke felé fejlődik fokozatosan az organikus élet, mely a folyók torkolatánál lévő nedves és forró területeken legbujább (csakhogy az emberre vészthozó) alakot ölt. A világrész déléquatoriális belsejében is határozottan a szerves élet leghatalmasabb alakjai tűnnek elő, itt a talajnak a növények és az állatok mintegy urai oly annyira, hogy az ember sokhelyt csak ügyyel-bajjal védekezhetik ellenök. — A növények és állatok nagyobb egyformaságot és hasonlóságot, a nemekben és fajokban csekélyebb számot mutathatnak fel, mint más forróövi területek. Afrika a baobab vagy majomkenyérfának (*Adansonia digitata*) a növények ez elefántjának, a datolyapálmának, a gummi- és kávéfának, az áloenak és számos más gyógyítónövénynek a hazája. A fokterús vidékek, pl. Berberia és a Foktartomány, gazdagabb a növényzetben, mert itt minden európai növény boldogul. Az éjszaki vidék florája az európaihoz, a délié inkább az indiaihoz hasonlít.

Az afrikai állatok nagyságuk, erejük és vadságuk által tűnnek ki. Az oroszlán nagyon gyakori (a tigris hiányzik); az elefánt nem szelidíthető ugyan, de csontjai becses kereskedelmi cikket képeznek, a rinocerosz, a gyámoltalan hippopotamusz csak itt él. A teve, a falánk krokodil, a gyors strucz, számos macskafaj, majmok, antilopok, alkalmatlan rovarok (sáska, termiták, czezelégy) nagy számmal fordulnak elő. A zsiraff, a zebra, a quagga és a gnu csak itt találhatók. Ezek mellett azonban a művelt vidékeken az európai házi állatok is meghonosodtak. — Így Afrika egy óriási vadaskertnek mondható, a hol az állatok és növények közt ember által még meg nem zavart egyensúly uralkodik; csakhogy az európai vadászok (sajnos, hogy nem mindig békés szándékkal) már Afrikát is keresztül-kasul kezdik bebarangolni. A trópusi Afrikában nagyban nehezíti a közlekedést az igavonó állatok teljes hiánya, miért is a terhek szállítása az emberek fején történik. Déli Afrikában a benszülettek már az európaiak előtt szelidítették a szar-

vasmarhát, az ökröt pl. igavonásra és lovaglásra is felhasználták. A juh behozatala nagy fontosságúvá lett a Foktartományban, mely a világ egyik első gyapjú-termelő vidékévé vált. A Foktartománytól éjszakra a mérges czezelégy akadályozza a szarvasmarhatenyésztést, de tovább éjszakra már a felláták nagyban foglalkoznak a baromtenyésztéssel.

Az ásványország még nagyon ismeretlen. A párkányhegyekben több helyt találtak aranyat, délen vasat, ezüstöt és rezet is. Déli Afrikában kiterjedt gyémántmezők vannak. Újabb időben higanyt és kőszenet is sikerült fölfedezni. A sivatag több helyen sok sót nyújt.

Lakosok. Afrika lakossága négy emberfajtaához tartozik (a Blumenbach-Prichard-féle felosztás szerint), u. m.: a kaukázsi (iráni v. indo-európai), a szerecszen (æthiopiai), a délafrikai és a malájji fajtákhoz. A kaukázsiak a világrész éjszaki és éjszakkéleti vidékeit lakják, ide soroljuk a bevándorlott semitákat (arabok, zsidók) és más európai bevándorlókat, ezután az őshamita lakosságot (berbereket, egyiptusiakat és hábesieket), ezek Zaharában, a középső Nilus vidékein és Afrika keleti félszigetén laknak. Egyiptom mostani földművelő lakói a fellák és ezek egy része a keresztény koptok a régi egyiptomiak tiszta utódai, mert a görög, a római, az arab és a török bevándorlás csak kevés befolyást birt gyakorolni a mezei lakosság testi fejlődésére, csupán ősi nyelvüket cserélték fel az arabssal. A berberekhez számítjuk az amerczirgeket és a sillukokat (Marokkóban), a kabülokat (Algir- és Tuniszban) és a taurokat (nyugati Zaharában). A tibbuk (keleti Zaharában) és a nubiaiak nyelvre és testalkatra nézve a négererekhez hasonlítanak. A hábesieket badsáknak is nevezik, ezek eredetileg tiszta szemiták voltak, de keveredés által részben elváltoztak, csupán Habes hegyi lakossága maradt fenn tisztán, a habesi zsidókat falasáknak hívják; Habestól délre lakó harcziassgalla és délkeletre lakó szomalai néptörzsek már nagyon vegyültek.

A nagy sivatag déli határa a kaukázsi és a néger emberfajta határául is tekintendő, a négererek (szerecsenek) két nagy osztályba oszthatók, ezek: a szudannégererek és a bantunégererek. A szudannégererek Szudanban és Középső Afrikában egészen az egyenlítőig laknak; számos törzsre oszlanak, melyek testalkatra és műveltségre nagyon különböznek. A bantunégererek Afrikának az egyenlítőtől délre fekvő területén tartózkodnak és nyelvileg meglehetősen egységet képeznek, ezekhez sorolhatjuk: a kaffereket (Afrika keleti partvidékén, Zambeztól délre), az előbbeniektől nyugatra a földrész belsejében egészen a Kalahari sivatagig a bedsuánokat; a kafferektől éjszakra a keleti partvidéken az æquatorig a szuahelik laknak; az átellenes nyugati parton vannak a bundatörzsek (herérok, ovambók), a kongónégererek és a Gabun folyó környéki mponvotörzsek átmenetet képeznek a szudannégererekhez.

A délafrikaiakhoz soroljuk a hottentottákat és a bus-

manokat, kik a világrész délnyugati részében, közel az Atlanti oceán partvidékéhez laknak.

A malaji fajtához tartozik Madagaszkár szigetének keleti lakossága; legtekintélyesebb a hóva törzs (a nyugati szakalavok néger jellegűek s valószínűleg az arabok által behozott afrikai rabszolgák utódai).

Afrika lakosainak számát a legújabb becslés szerint, mely a valót korántsem közelíti meg — 200 millióra becsülik. Az előbbeni becsléseknek a Zahara és Déliafrika lakossága szolgált alapul, a legújabb utazások azonban kiderítették, hogy pl. Szudan és Középfrika némely területei oly sűrűen lakottak, mint Középeurópa.

A lakosság túlnyomó részének (a négereknek) alacsony anyagi és szellemi műveltsége részben a világrész kedvezőtlen természeti viszonyaiban leli magyarázatát. Mint láttuk Afrika főjellemvonása a megközelíthetlenség: a tengerpart tagolatának kedvezőtlenlége, a nagy, hajózható folyók csekély száma, a nagy, belső területek megközelíthetlensége és a klimatikus viszonyok mostohaasága, kártékony befolyást gyakoroltak a művelődésre is.

Afrika geogr. helyzetének egyedüli előnyét abban láttuk, hogy éjszaki és éjszakkéleti partvidéke nyitva áll a szomszédos két világrész befolyásának, azért itt találjuk az afrikaiakat a műveltség legmagasabb fokán. De a nagy sivatagon túli vidékek lakói sem maradtak a műveltség legalacsonyabb fokán; az éjszaki vidékekkel való érintkezés a világrész belsejében is felismerhető. A földművelés mellett mindenütt dívik a marhatenyésztés is, sőt sok helyen tejgazdálkodással is találkozunk: a szerecsenkölest és a kafirrozot mindenütt termelik; a kukoricza, a buza, az árpa, a czukornád most behatolt egész Afrika közepéig, s ha a négerek magok nem is nemesítették először saját gabnatermékeiket, mégis örömet nyúltak minden idegen adomány után. A kecske, a juh és a szarvasmarha az egész világrészen el van terjedve. Ezek oda szintén már mint házi állatok jutottak. Az élelmezés megfelel mindenütt a természetnek: Szudan tropikus esőzései előmozdítják az erdők növényzetét és a földművelést, azért itt ritkább a marhatenyésztés és inkább a földművelés van elterjedve. Ennek következtében aránylag sűrű a lakosság; Déli-Afrikában (a passzátok és bizonytalan esőzések befolyása alatt) kevés erdő, de annál több pusztta van, itt tehát túlnyomó a marhatenyésztés és kevés a földművelés, minek folytán a lakosság nomád életet él. A vasérczek olvasztása és ezek eszközökké és fegyverekké való feldolgozása az egész világrészen el van terjedve.

A négerek nagy hajlandóságot mutatnak az idegen vívmányok utánzására, de nagyon szegények eredeti találmányokban. A szövetek készítésében s más eszközök és szerek gyártásában csak kevésre vitték.

A lakosság legnagyobb részének szellemi műveltsége is lehetőleg a legalacsonyabb fokú. Több mint 100 millió ember vallása az élettelen tárgyak (fetis) tisztelőtén alapszik. E vallási képzeletekkel együtt jár a boszor-

kányoktól való félelem, mely számos szörnyű tett (istenítéletek, emberáldozatok) oka. Afrikának majdnem egész éjszaki részét a benyomuló arabok a mohammed vallásra térítették, a mely folyton terjeszkedik.

A mohammedanizmussal legalább annyiban emelkedik a művelődés, amennyiben mindenütt megszünteti az emberáldozatokat és az emberölést, habár a soknejűsége és a rabszolgakereskedésen nem is segít. A mohammedánok száma mintegy 90 millió. A kereszténység nem bír a kívánatos módon terjeszkedni, az összes keresztények (Foktartományban, Algírban, Hábesben és névleg Madagaszkaron) száma nem egészen 10 millió.

Az összes műveletlen népek közt tán a négerék azok, kik a polgári jogot legbuzgóbban kifejtették; a bírák ügyes kérdései hámulatra ragadták az európaiakat, az ítéletek idős törvénytudók tanácsai és régi szokások szerint hozatnak, a fenforgó szokatlan esetekben a szomszéd törzshöz fordulnak tanácsért; ha még az idegen törvénytudók sem emlékeznek ily esetre, akkor az ítéletet inkább elhalasztják, nehogy hamis új alapelvet állítsanak. A rágalmazottnak kárpótlás fizetendő, mert a jó hírnevet vagyonnak tartják. — Megható a szülők iránti szeretet; ez azonban inkább az anyákra, mint az apákra irányul. A hererok anyjuk könyeire esküsznek. Park Mungó utazó beszéli, hogy egy mandingo gyerek szájából hallotta: «üss, ha akarsz, csak édes anyámat ne szidd.» Csakugyan meg is érdemlik a mandingó anyák a szeretetet, mert szigorúan őrködnek gyermekeik erkölcei fölött. Ily anya legkedvezőbb nyilatkozata fiáról így hangzik: fiam sohasem hazudott. Ugyan e nép a költőket és énekeseket, kik e nép tetteit magasztalják, nagy tiszteletben tartja.

Afrikában ősrégi időtől fogva uralkodik a rabszolgakereskedés mely az újkorban óriási kiterjedést nyert az által, hogy Amerika ültetvényeibe az utolsó 150 év alatt valami 12 millió szerezcent vittek át. E szám azonban még nem jellemzi elegendőképen azon pusztítást, melyet a rabszolgakereskedők Afrika belsejében véghez vittek, hogy a zsákmányul ejtett emberárút a tengerpartig szállíthassák. Ez ugyan most megváltozott; az angol hajók ébersége és még inkább a rabszolgaság eltörlése az összes amerikai államokban véget vetett e kegyetlenségeknek. A Niger folyó torkolatánál a pálmaolajjal való kereskedés már majdnem egészen kiszorította a rabszolgakereskedést, csupán a keleti és éjszakkéleti mohammedán birodalmak adnak alkalmat rabszolgák elárúsítására. Ez államok azonban kényszerülve vannak más irányt adni a rabszolgák kivitelének s valószínűleg sohse lesznek hajlandók önkényt velünk kezét fogni a rabszolgaság kiirtására, s habár keleten a rabszolgák sorsa sokkal kedvezőbb mint Amerikában, a rabszolgaanyag szerzése rengeteg áldozatokba kerül. Az angolok kierőszakolták ugyan a legfontosabb rabszolgakereskedő város (Zanzibar) bezárását, az egyiptomi alkirály is fáradozik annak elnyomásán, de e rendszabályok csak más utakra terelték a rabszolgakereskedést s középső Afrikában még napjainkban is a rabszolgák képezik a legfontosabb kereskedelmi cikket. Ez csak akkor fog

megszűnni, ha a mohammedán államok is vele végleg felhagynak, vagy a szerezsen államok részére más jövedelmező kereskedelmi cikket fognak felfedezni, úgy hogy nem szorulnak többé a rabszolgakereskedés jövedelmére; ez utóbbin fáradoznak a missionarius társaságok, tudományos társulatok és egyes lelkes férfiak.

Afrika csak nagyon csekély része áll az európai államok uralma és befolyása alatt. A világrész belsejében ugyan sok négerállam van, csakhogy a nagyobb kiterjedésűek rendszeren az alapítók életénél nem szoktak hosszabb tartamúak lenni. A belföldi szervezett államok száma nagyon kicsiny s jobára a világrész éjszaki részére szorítkozik.

ÉJSZAKI ÁFRIKA ÁLLAMAI.

A Marokkói császárság.

(812,000 □ kilométer, 6.400,000 lakossal.)

Marokkót az Atlasz hegység két részre osztja, ú. m. a terméketlen és sivatagszerű délkeletre, és a nedvesített és termékeny éjszaknyugatra. Az Atlanti oceán alacsony partvidékét magas fővényhalmok szegélyzik, a Földközi tenger partjai ellenben szirtesek és a tengeri kalózok biztos menedékei. A fanatikus arabs és berber lakosság gyűlöli az európai és általában a keresztényt, sőt az országban lakó számos zsidót is. Kiviteli cikkek: gyapju, bőr, bab, borsó, olaj, mandola és gummi. Városai: Marokkó az Atlasz hóval takart csúcsai tövével, gyönyörű vidéken; a szultán márványpalotája a melléképületekkel együtt 6 klm. kerülettel bír. 50,000 l. A marokkói szultán rendszeren Mekinezben szokott tartózkodni, hol 30,000 l. van. Fez a császárság éjszaki főhelye 150,000 l.; nagy iparváros (vörös sapkák = fezek) és a mohammedán tudományosságának egyik főhelye. Tanger a Gibraltari szoros nyugati bejáratánál legfontosabb kereskedelmi város. Az Atlanti oceán partvidékén vannak; Rabat és Magador. Ide tartozik Tafilet oázis csoport is, valamint Tuat, a Timbuktuba-készülő karavánok gyűlöhelye, mindkettő datolyakereskedéssel.

A spanyoloknak éjszakáfrikai birtokukból, csak 4 megerősített város maradt meg, ezek közt legfontosabb Ceuta Gibraltárral szemben.

Algir.

(667,000 □ klm. 2.900,000 l.)

Algir 1830 óta francia birtok, melynek fentartására a köztársaság tekintélyes hadi erőt tart. Közvetlenül nem nagy hasznot hajt az anya-